

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ВІДІМЕННИКОВИХ ЛОКАТИВНИХ ПРИСЛІВНИКІВ У ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТАХ (на матеріалі українських східнослобожанських говірок)

У статті розглянуто особливості вживання відіменникових прислівників місця в діалектних текстах, записаних в українських східнослобожанських говірках; визначено семантичну структуру локативних прислівників, що адвербіалізувалися з іменників; виявлено їх функціональні зв'язки та семантичні еквіваленти, окреслено спільні та відмінні компоненти семантики прислівників у східнослобожанських говірках та інших українських ареалах, зокрема й суміжних.

Ключові слова: функціональні зв'язки, локативні одиниці, семантичні еквіваленти, тематична група, лексико-семантична група, сема.

В статье рассмотрены особенности применения наречий места в диалектных текстах, записанных в украинских восточнослобожанских говорах; определена семантическая структура локативных наречий, адвербиализованных от имен существительных; определены их функциональные связи и семантические эквиваленты, очерчены общие и отличительные компоненты семантики наречий в восточнослобожанских говорах и других украинских ареалах, включая смежные.

Ключевые слова: функциональные связи, локативные единицы, семантические эквиваленты, тематическая группа, лексико-семантическая группа, сема.

The article deals with the peculiarities of the use of locative adverbs in dialect texts recorded in Ukrainian East-Slobozhan dialects; semantic structure of locative adverbs adverbialized from nouns have been defined; functional links and semantic equivalents have been revealed; similar and differential components of the semantics of adverbs in East-Slobozhan dialects and other Ukrainian areas including bordering areal have been described.

Key words: functional links, locative units, semantic equivalents, thematic groups, lexico-semantic group, theme.

Дослідження окремих тематичних та лексико-семантичних груп діалектної лексики відіграє значну роль під час опису структури діалектів. До ареалів, вивчення яких не завершено, особливо з точки зору морфології, належать і східно-слобожанські говірки. Територія Слобожанщини охоплює Луганську, Харківську, Донецьку області України та Воронежську, Белгородську, Курську, Ростовську області Росії. Досі дослідженню підпадало вивчення діалектних особливостей краю, його культура, побут, історія. У низці наукових розвідок К. Глуховцевої, В. Леснової, І. Магрицької, І. Ніколаєнко, А. Сагаровського, Т. Сердюкової, З. Сікорської, Б. Шарпила та ін. порушено питання статистики й динаміки діалектних рис, зв'язку мови і культури етносу, міжмовних та міждіалектних контактів у говірках континууму

тощо. Проте недостатньо вивченим залишається клас прислівників як слів, що вказують на ознаку дії у висловленні.

Завдання роботи вбачаємо у вивченні особливостей уживання відіменникових локативних прислівників у діалектних текстах, з'ясуванні особливостей творення лексико-семантичних варіантів лексем, виявлення локальних та інтерлокальних одиниць однієї говірки й суміжних говірок.

А. Мейє зауважує, що прислівників багато в кожній окремій мові, але мало однакових у різних мовах, щоб можна було проаналізувати й визначити їхнє походження з індоєвропейської прамови.

Кількість прислівників весь час збільшувалася внаслідок поповнення новими одиницями.

Незначна частина прислівників утворилася давно від таких слів і форм, які в сучасній мові вже не існують і які збереглися у своїх закам'янілих архаїчних формах тільки в цих прислівниках. Більшість прислівників утворилася недавно, і тому легко можна визначити, від якої частини мови вони походять.

І в сучасній українській мові, і в усному народному мовленні найбільша кількість префіксально-суфіксальних прислівників мотивована іменниками. У цій статті розглянуто особливості вживання саме відіменникових прислівників місця в діалектних текстах українських східно-слобожанських говірок.

До іменникових належать ті прислівники, що утворені від форм непрягих відмінків з прийменником чи без нього. І. Даценко у своєму дослідженні зазначає, що «лексми просторової семантики адвербіалізувалися внаслідок транспозиції відмінкових та прийменниково-відмінкових форм. Зафіксовано прислівники, що походять від давального, знахідного, орудного та місцевого відмінків іменників» [Даценко, 2007].

Відіменникових прислівників місця й часу в східнослобожанських говірках багато, більшість із них утворилася префіксально-суфіксальним способом (прийм. + імен. О., Р. та М. вв.). Прислівникова система неоднорідна, тому виокремлюємо і тематичні групи (ТГ) (місця, часу, мети тощо), і лексико-семантичні групи (ЛСГ), об'єднані спільною семантикою і диференційними ознаками. У свою чергу такі ЛСГ прислівників також мають неоднорідну структуру й значення, вони виокремлені в лексико-семантичні підгрупи (ЛСП). Отже, на основі диференційних ознак (узагальненість, конкретність) виділяємо семи в межах ЛСГ.

Детальніше розглянемо локативні лексеми префіксально-суфіксального й суфіксального творення на основі сем.

Сема 'дім' репрезентована в східнослобожанських говірках локативними одиницями, утвореними від іменника та прийменника *в-(у)-, до-*, а також безприйменниковим способом. Лексема *'дома'* має значення 'у рідній оселі', вона загальноновживана, пор. т. с. в українській літературній мові [10, II, с. 361]; Б. Грінченко фіксує цю ж лексему з такою ж семантикою [11, I, с. 418]. У бойківських говірках функціонує т. с. [8, I, с. 227]. У інших українських говірках «Атлас української мови» подає варіанти: *дома, удома* [1, I: к. 267]. У російських говірках функціонує *дома* 'дома, удома' [9, I, с. 307]. В аналізованому ареалі цей прислівник уживають у значенні 'у рідній оселі': *не^н пам'ятай/шоб ко'лис'/йак раз су'с'ід/шоб в'ін ко'лис' 'дома бу'ваў*// [13, с. 86]. Чергування префікса *в-/у-* не змінює значення прислівника, тому варіанти *вдома, удома* мають ідентичне значення 'у своїй хаті', пор. т. с. в українській літературній мові [10, II, с. 361; 11, IV, с. 320]. Лексема *до'дому*, утворена від іменника родового відмінка та прийменника *до*, є загальноновживаною

українській мові [10, II, с. 345]. Б. Грінченко фіксує т. с. [11, I, с. 409]. Словотвірний варіант *додому*, виявлений в аналізованих говірках зі значенням 'у свій дім': *бу'ло йак за'в'ійус'а з 'дому і до те'м'на / бо'йалас'а їти до'дому / ж'дала / 'поки 'бат'ко п'риїде до'дому* // [13, с. 15]. Лексема є інтерлокальною і вживаною в усіх українських говірках. У лексичній системі української мови є слова, які звучать однаково, але мають різне значення. Такі слова називаються лексичними омонімами. Разом з омонімією розглядається суміжне явище, це слова омофони (лексми, що збігаються лише в якійсь-небудь граматичній формі, напр. у аналізованих говірках *додому – до дому*). У говірках південно-західного наріччя зафіксовано лексичні синоніми: *додому, додому, додом, домі(й), дом(й), дому, домоу*; стягнені форми лексеми *[домі], [дом(й)], [дому]* [1, II, к. 268].

Лексема *до'домон'ку* є більш вживаною у фольклорному тексті, це зменшено-пестлива форма до лексеми *додому*, в літературній мові подано обидві форми *додому, додомоньку* [10, II, с. 345]. Б. Грінченко наводить варіанти лексем *додому, додомоньку, додомочку* [11, I, с. 409]. Подібна лексема фіксована В. Івановим: *Чом' до домоньку не йдете?* [6, с. 14].

Сема 'верх' адвербіалізувалася в локативній одиниці від іменників місцевого відмінка однини та прийменників *до-, на-, з-, в-(у)-*. Аналіз словників української та діалектної мов засвідчує, що лексема *доверху* у говірках української мови має різну семантику: *'до верхньої межі'*; пор. т. с. у літературній мові [10, II, с. 333]. У російській мові *доверху* 'доверху, доверху' [9, I, с. 297]. В аналізованих говірках фіксуємо адверб *доверху* з розгалуженою семантикою – 'наповнене щось вщерть' та 'у верхню частину': *а шч'е про'їр'али та'ким с'пособом п'ідноси'ли 'доверху на / не^н коч'єр'га / а шо во'но за'була / на рога'ч'і п'ідноси'ли 'у'верх ку'сок га'зети або іа'коїс' бу'маж'ки*// [Покр.]. Лексема *з'верху* має значення 'у верхню частину', вона загальноновживана, бо функціонує в українській літературній мові [10, III, с. 468]. Б. Грінченко фіксує т. с. лексему [11, II, с. 129]. П. Білецький-Носенко наводить інший варіант: *звишь* [2, с. 151]. У східнослобожанських говірках цей прислівник має загальноновживане значення 'у верхній частині': *'курит' / ме'те / з'верху дим і'де / і'де і і'де 'кожен ден'*// [13, с. 150]. Лексема *наверху* 'у верхній частині' є локально виявленою одиницею у н. пп. східнослобожанських говірок (або й *наве'рху* *іе / де боло'тист' і м'іста / там ро'сте жура'фина*// [Ольш.]).

Сема 'гора' представлена в говірках лексемами, утвореними від іменників давального та місцевого відмінків однини та прийменників *в-, на-*. У східнослобожанських говірках номен *вгору*, має варіант *угору*, означає 'до верхньої частини'. Лексема загальноновживана в українській мові [10, I, с. 308]; Б. Грінченко подає лексему *угору* [11, IV, с. 315]; в історичному словнику української мови наводяться різні варіанти лексеми з розгалуженою

семантикою: *в-гору* [7, I, с. 195, 196]; *взгору* 'угору' [7, I, с. 234]. Найвні функціональні зв'язки лексеми з відповідним прислівником російської мови *вверх* 'угору, вверх' [9, I, с. 96]. У східнословобожанських говірках більш уживаним є перший варіант – *угору (вгору)*: *і оце йак воду с'ват'ат' / нар'а'жайут' голуб'іу л'ентами йіх ч'ін'л'айут'... і голуб'іу пус'кайт' у'гору*// [13, с. 110]. Загальноновживаною у східнословобожанських говірках та інших говірках української мови є семантична одиниця *угорі*, уживана зі значенням 'у верхній частині' (*з'нач'ит' о'дин кут у'гор'і'буу' / а уні'зу два кута було і ото'ж' вир'і'зали так/ вики'дали/ усе вир'і'нали тра'вичку зн'али/ а ост'алас'а од'на зе'мел'ка*// [Новоник.]), пор.: в українській літературній мові *вгорі (угорі)* [10, I, с. 308]. Б. Грінченко вживає т. с. [11, IV, с. 315]. Історичні словники української мови фіксують різні фонетичні варіанти *верху* 'вгорі' [7, I, с. 219]; *возверхъ* 'угорі' [7, I, с. 287]. У бойківських говірках функціонує *вод'ри* [8, I, с. 88].

Лексема *нагору* має значення 'у верхню частину', є локально виявленою одиницею в аналізованому ареалі: *сна'ч'ала ло'жи'ц':а о'цеї кор'ич'не'ві'ї кор'ж/ про'мазуй'ц':а тим хо'рошим мас'л'ани'ем к'ремом/ то'д'і бе'рем 'ваф'іл'ни'ї кор'ж/ тої шо з б'іл'ками/ ло'жи'ем б'іл'ками на'гору і те'ж ма'же'м йо'го к'ремом/ то'д'і ш'ч'е о'дин 'ваф'іл'ни'ї кор'ж б'іл'ками уні'з/ і зноу' йо'го к'ремом на'мазуй'ем / то'д'і з'верху у'же ко'рич'ни'ві'ї кор'ж/ йо'го ма'же'м і укр'ашай'ем йак за'хоч'е'м*// [13, с. 182].

Антонімічні пари творять семи 'верх' і 'низ'. Сема 'низ' репрезентована прислівниковими одиницями місця *знизу, наниз, униз, унизу, низько, низькохонько* (у фольклорних текстах). Від іменника знахідного відмінка однини та прийменника *на-* утворилася лексема *наниз* із значенням 'у нижню частину' (пор. у словнику за редакцією Б. Грінченка т. с. [11, II, с. 505]): *да'уно / іл'і воу'ки / ну шо / кон'і зл'а'каліс'а / і йак рв'о'нули / а тут же ш'н'ропас'т' / про'вал':а / і во'на н'іш'ла с'к'ін'ми ту'ди / на'низ*// [13, с. 154]. Лексема *униз* має ідентичне значення – 'у нижню частину' (т. с. у літературній мові [11, IV, с. 340]): *і в'ін йак раз по'нау' би / йаки'ч'о б не' і'д'ор'гнули ме'не уні'з*// [13, с. 176]. Приєднання прийменників *з-, у-* до іменників місцевого, давального відмінків однини стало основою для локативних прислівників *унизу* зі значенням 'у нижній частині', загальноновживане слово (пор. у літературній мові *внизу (унизу)* [10, I, с. 709]), той самий фонетичний варіант і семантичне значення наводить Б. Грінченко [11, IV, с. 340]. У бойківських говірках бачимо відмінні словотвірні варіанти *вдолі* [8, I, с. 88], *всп'оду* [8, I, с. 150], вони мають значення 'унизу', 'у нижній частині'. У П. Білецького-Носенка зафіксовано лексеми *доли, долу* зі значенням 'унизу' [2, с. 121]. В аналізованих говірках найчастіше виявлений прислівник *унизу*.

Лексема *знизу* 'з нижньої частини' є загальноновживаною (пор. т. с. у словнику за

редакцією Б. Грінченка [11, II, с. 174]), у літературній мові *знизу, ізнизу* [10, III, с. 662]: *з'низу гар'аче / тут кру'гом тепло і в'ін росте / шо ти д'ума'єш от'а'к'ий х'л'іб*// [Новоник.]. Значення 'у нижню частину' має і безприймєнна лексема *низько*, що є загальноновживаною, пор. т. с. у літ. мові [10, V, с. 412]; лексема фіксована з XVIII ст. [11, II, с. 563] в аналізованих говірках вживана із семантикою 'на невеликій від землі відстані': *і у' мене бу'ло ок'но / ма'лен'ка х'атка бу'ла / ок'но 'низ'ко 'низ'ко / а йа воз'му и'че на'рошине поло'жу / х'л'іб йа'к'ий же'ж йа пе'чу*// [Новоник.]. Здрібніло-пестлива форма *нізькохонько*, фіксована В. Івановим у народній пісні: *попойду я близ'ехонько, поклонюсь я низ'ехонько* [6, с. 451].

На позначення конкретного місця вказують й інші лексеми. Такі одиниці І. Вихованець зараховує до тематичної групи прислівників способу дії. До ЛСГ, що передає значення 'порівняння-уподібнення' [3, с. 299], мовознавець зараховує адвербіал *лісом*, прислівник утворений від орудного відмінка однини. В інших українських говірках уживана форма множини *лісами, лисами, лесами* [1, I, к. 11]; *лесами, лисами* [1, II, к. 10]. Крім того, в східнословобожанських говірках уживають прислівники *стіною, запосем, зозулею* (*дош'ч' і'де ст'іноу' / ч'і'тати з'д'ноу'ем*).

Локалізацію по колу передають лексеми *кругом* (О.в. одн.) зі значенням 'скрізь': *іду / ди'вл'ус'а а у' нас х'тос' сто'їт' б'іл'а д'вору / та йак зл'а'кай'ус'а / бо кру'гом у'же н'і'кого не'ма'є і х'тос' не'зна'комий при'їшов*// [Полт.], пор. т. с. у літературній мові [10, IV, с. 370]; у мові кінця ХV ст. т. с. [11, II, с. 313]; П. Білецький-Носенко фіксує варіант *окиль* [2, с. 260]; у російській мові *кругом* 'навколо, кругом, довкола' [9, I, с. 599]. Лексема *довкола* в значенні 'навкруги' поширена менше: *л'іс доу'кола аж го'рит*// [Вівч.]. Прислівник *навколо* має значення 'навкруги', фіксований раніше Б. Грінченко [11, II, с. 471]; у наш час уживаний ширше: *при'вози'ли по'на / бо нау'коло воду с'в'а'тили у' кри'ниц'і / і на Х'реш'ен':а при'вози'ли по'на то'же*// [13, с. 274].

Прислівники напряму руху репрезентовані лексемами *услід* (З.в. одн.) – 'слідом': *п'ішоу' / і п'ішоу' / і п'ішоу'... у'с'л'ід по'їхали / н'іде не най'шли / аж ве'сноу' най'шли / по'їхали о'то там ро'бити по'над л'ісом / о'так най'шли ч'о'боти / і з ч'о'б'іт о'так к'іст'ки сто'їат' – 'ноги*// [13, с. 109], т. с. виявлено в мові кінця ХІХ ст. [11, IV, с. 356]. Номен *збоку* (М.в. одн.) в значенні 'з бокової сторони': *а Іван Іванович соб'і збоку см'їет'с'а*// [Полт.] – пор. т. с. в літературній мові [10, III, с. 448]; т. с. у мові ХІХ ст. засвідчено Б. Грінченком [11, II, с. 125]. *Заді* 'із задньої сторони': *і'де в'ін у'не'ред у' хату за ним і'дут' х'лоп'ц'і на гар'мошк'і з'рай'ут' / у' бар'бан б'і'ют' / а д'ів'чата с'з'ад'і і'дут' кол'а'дуй'ут'*// [Ольш.], інше семантичне значення 'позаду' [12, с. 86], пор. у сучасній українській літературній мові функціонує також *ззаду, іззаду* [10, III, с. 565]; словник за ред. Б. Грінченка засвідчує *ззаду* [11, II, с. 151]. В

аналізованих говірок від впливу російських діалектів стали активно вживаними лексеми *сбоку, сзаді*.

Отже, проаналізований матеріал, зафіксований в українських східнословобжанських говірках, у зіставленні з іншими діалектами української мови, показав, що в ареалі переважають тенденції, наявні в інших, суміжних говірках. Локативні одиниці відіменникового творення мають складну розгалужену семантичну структуру, у говірковому творенні, поряд з однослівними, використовують складні конструкції. Розширення значення лексеми, не виключає домінування сем, що вказували на конкретне місце. Це видно при

зіставленні прислівникової лексики східно-словобжанських говірок кількох хронологічних зрізів, лексикографічних свідчень і сучасних записів, що показують незмінність зафіксованих номінативних одиниць.

Проаналізовано явище синонімії, коли одного й того ж значення можуть набувати кілька прислівників, наприклад, значення 'у нижню частину' репрезентоване такими одиницями – *наверх, увєрх, угору, вгорі*. Такий аналіз демонструє наявність локальних та інтерлокальних одиниць, характерних і для східнословобжанських, й інших говірок української мови.

Населені пункти Луганської обл., у яких записано діалектні тексти:

Покр. – с. Покровське Троїцький р-н, **Ольш.** – с. Ольшани Троїцький р-н, **Новоник.** – с. Новониконорівка Сватівський р-н, **Полт.** – с. Полтавське Троїцький р-н, **Вівч.** – с. Вівчарево Троїцький р-н, **Кривош.** – с. Кривошеївка Сватівський р-н.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : в 3 т. – Т. І. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддніпрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : 1988; Т. III. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001.
2. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко. – К., 1966. – 423 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця / І. Р. Вихованець. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 298–327.
4. Гальчук В. Ю. Історія акцентуації відіменникових прислівників в українській мові : автореферат дис. ... канд. філол. наук ; 10.02.01 / В. Ю. Гальчук. – К., 1996.
5. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови [Текст] : дис. ... канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 / І. Б. Даценко. – Київ, 2007. – С. 51–151.
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.
7. Історичний словник українського язика : у 2 т. / за ред. Є. Тимченко. – Х., 1930.
8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К., 1984.
9. Русско-украинский словарь / за ред. С. И. Головащук. – Т. I. – К., 1969. – 700 с.
10. Словник української мови. В 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
11. Словарь української мови / Под ред. Б. Д. Грінченка. – К., 1908. – 573 с.
12. Словник українських східнословобжанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
13. Українські східнословобжанські говірки: сучасні діалектні тексти : [навч. посіб.] / упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.
14. Филипенко М. В. Семантика наречий и адвербиальных выражений / М. В. Филипенко. – М. : Азбуковник, 2003. – 304 с.
15. Henry Sweet Portraits of linguists / Sweet H : v. I, Bloomington. – L., 1966.

© Левенець О. Ю., 2013

Дата надходження статті до редколегії 08.04.2013 р.

ЛЕВЕНЕЦЬ Оксана Юрївна – аспірант кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», місто Луганськ.

Коло наукових інтересів: діалектологія.